

AGNIESZKA MURAWSKA

AKTYWNOŚĆ OBYWATELSKA MIESZKAŃCÓW ŁODZI I IWANOWA

STRUKTURA I UWARUNKOWANIA

AKTYWNOŚĆ OBYWATELSKA MIESZKAŃCÓW ŁODZI I IWANOWA

STRUKTURA I UWARUNKOWANIA

WYDAWNICTWO
UNIwersytetu
ŁÓDZKIEGO

AGNIESZKA MURAWSKA

AKTYWNOŚĆ OBYWATELSKA MIESZKAŃCÓW ŁODZI I IWANOWA

STRUKTURA I UWARUNKOWANIA

Agnieszka Murawska – Uniwersytet Łódzki, Wydział Ekonomiczno-Socjologiczny
Katedra Socjologii Wsi i Miasta, 90-214 Łódź, ul. Rewolucji 1905 r. nr 41/43

RECENZENT

Wojciech Misztal

REDAKTOR INICJUJĄCY

Iwona Gos

OPRACOWANIE REDAKCYJNE

Magdalena Czarnecka

SKŁAD I ŁAMANIE

AGENT PR

KOREKTA TECHNICZNA

Leonora Gralka

PROJEKT OKŁADKI

Katarzyna Turkowska

Zdjęcie wykorzystane na okładce: © Depositphotos.com/london

© Copyright by Agnieszka Murawska, Łódź 2020

© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2020

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

Wydanie I. W.09308.19.0.M

Ark. wyd. 16,0; ark. druk. 18,875

ISBN 978-83-8142-705-0

e-ISBN 978-83-8142-706-7

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

90-131 Łódź, ul. Lindleya 8

www.wydawnictwo.uni.lodz.pl

e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl

tel. (42) 665 58 63

*Najbardziej niezmiennym i ważnym pytaniem życia jest:
Co robisz dla innych?*

Martin Luther King Jr.

*Spałam i śniłam, że życie jest samą przyjemnością,
obudziłam się i spostrzegłam, że życie jest służbą na rzecz innych.
Służyłam i zobaczyłam, że służba jest przyjemnością.*

Matka Teresa z Kalkuty

SPIS TREŚCI

Wprowadzenie	9
Rozdział I. Problematyka obywatelstwa	15
1.1. Wstęp	15
1.2. Partycypacja a aktywność obywatelska – kwestie definicyjne	16
1.3. Koncepcja obywatela w filozofii społecznej	24
1.4. Obywatelstwo we współczesnej myśli socjologicznej	32
1.5. Podsumowanie	39
Rozdział II. Główne modele obywatelstwa	41
2.1. Wstęp	41
2.2. Model liberalny	41
2.3. Komunitarny model postaw obywatelskich	58
2.4. Model liberalny a komunitarny – różnice i podobieństwa	71
2.5. Podsumowanie	75
Rozdział III. Metodologia badania	77
3.1. Wstęp	77
3.2. Problem badawczy	77
3.3. Zmienne zależne i ich wskaźniki	79
3.4. Hipotezy badawcze	83
3.5. Metody badawcze, techniki i narzędzia badawcze	89
3.6. Charakterystyka badanej próby	92
3.7. Teren badań	99
Rozdział IV. Aktywność polityczna mieszkańców Łodzi i Iwanowa	103
4.1. Wstęp	103
4.2. Wymiary aktywności politycznej	103
4.2.1. Aktywność wyborcza	105
4.2.2. Aktywność partyjna	119
4.3. Ogólny poziom aktywności politycznej	125
4.4. Wybrane uwarunkowania aktywności politycznej	132
4.5. Podsumowanie	141

Rozdział V. Aktywność społeczna mieszkańców Łodzi i Iwanowa	143
5.1. Wstęp	143
5.2. Wymiary aktywności społecznej	144
5.2.1. Aktywność organizacyjna	146
5.2.2. Aktywność społecznikowska	165
5.3. Ogólny poziom aktywności społecznej	172
5.4. Wybrane uwarunkowania aktywności społecznej	182
5.5. Podsumowanie	188
Rozdział VI. Wybrane wartości obywatelskie w Łodzi i Iwanowie	189
6.1. Wstęp	189
6.2. Analizowane wymiary wartości obywatelskich	190
6.2.1. Troska o dobra publiczne	194
6.2.2. Zainteresowanie kwestiami społecznymi	205
6.3. Poziom internalizacji wybranych wartości obywatelskich	210
6.4. Wybrane uwarunkowania wartości obywatelskich	218
6.5. Podsumowanie	226
Rozdział VII. Aktywność obywatelska mieszkańców Łodzi i Iwanowa ...	227
7.1. Wstęp	227
7.2. Poziom aktywności obywatelskiej	227
7.3. Wybrane uwarunkowania aktywności obywatelskiej	234
7.4. Dominujący model obywatelstwa	251
7.5. Podsumowanie	256
Zakończenie	257
Bibliografia	261
Spis tabel	287
Spis rysunków i wykresów	291
Aneks	293

WPROWADZENIE

Według raportu Komisji Europejskiej, która jest odpowiedzialna za politykę regionalną, to miasta stanowią siłę napędową gospodarki poszczególnych państw i całej Europy. Za duże obciążenie dla rozwoju ekonomicznego należy jednak uznać stagnację starych, przemysłowych ośrodków miejskich (de Callataÿ i Svanfeldt, 2011). Dotyczy to zarówno stolicy województwa łódzkiego w Polsce, jak i Iwanowa w Rosji.

Na podstawie raportu na temat kondycji polskich metropolii można stwierdzić, że pozycja Łodzi kształtuje się bardzo niekorzystnie na tle całego kraju. Badacze zwracają uwagę na cechujący ją niedostateczny rozwój kapitału ludzkiego¹. Zjawisko to wpływa w dużej mierze na sytuację ekonomiczną miasta, aktywność jego mieszkańców, ich przedsiębiorczość oraz jakość życia. Najmocniejszą stroną ośrodka jest aktywność społeczeństwa obywatelskiego². Choć frekwencja w przeprowadzanych w Łodzi wyborach lokuje się poniżej średniej krajowej, to liczba projektów zgłaszanych do budżetu partycypacyjnego jest znacznie powyżej. Zbiór wskaźnik siedmiu analizowanych kapitałów miast³ w przypadku stolicy województwa łódzkiego wynosi tylko 85, przez co zbliża się do danych z 2007 i 2011 roku. Wynik ten plasuje miasto na prawie ostatnim miejscu w porównaniu do 12 innych metropolii (gorsza jest tylko pozycja Bydgoszczy i Białegostoku⁴) (PwC, 2015). W związku z tym władze szukają możliwych sposobów na rozwój ośrodków miejskich. Jedno z proponowanych rozwiązań polega na sprzyjaniu społecznej partycypacji rozumianej jako udział mieszkańców w definiowaniu i rozwiązywaniu problemów oraz podejmowaniu kluczowych decyzji dotyczących wspólnoty lokalnej. Ministerstwo Infrastruktury i Rozwoju uznaje nawet, że ta propozycja powinna zostać upowszechniona i wliczona do najważniejszych

¹ Kapitał ludzki tworzą: wiedza, kwalifikacje, struktura demograficzna, prorynkowe nastawienie.

² Aktywność społeczeństwa obywatelskiego jest mierzona poprzez ilość zgłoszonych projektów do budżetu partycypacyjnego w przeliczeniu na liczbę mieszkańców oraz średnią frekwencję wyborczą (wybory parlamentarne 2011, wybory prezydenckie 2010, wybory europejskie i samorządowe 2014).

³ Siedem kapitałów miast to: kapitał atrakcyjności inwestycyjnej, kapitał źródeł finansowania, kapitał instytucjonalno-demokratyczny, kapitał techniczny i infrastrukturalny, kapitał kultury i wizerunku, kapitał ludzki i społeczny, kapitał jakości życia. Im wskaźnik jest wyższy, tym lepiej.

⁴ Najlepsze wyniki: 136 – Warszawa, 114 – Wrocław, 112 – Kraków.

celów Krajowej Polityki Miejskiej w Polsce (2015). Wypracowanie metod efektywnej i skutecznej partycypacji było także przedmiotem realizowanego od 2010 roku projektu „Decydujmy razem”, w ramach którego powstały dwa dokumenty – *Kanon lokalnych konsultacji społecznych* i *Biała księga partycypacji publicznej*. To w nich zawarto wskazania dotyczące tego, jak stworzyć środowisko sprzyjające współdecydowaniu obywateli w sprawach lokalnych. W strategii *Sprawne Państwo 2020* (2013) podkreślono również wagę współpracy wszystkich uczestników sfery społecznej, czyli rządu, samorządu, organizacji społecznych, pozarządowych, a także społeczności Internetu. Głównym celem tego programu jest „zwiększenie skuteczności i efektywności państwa otwartego na współpracę z obywatelami” (*Strategia Sprawne Państwo*, 2012, s. 35). Po uwzględnieniu pozytywnych efektów płynących z zaangażowania społecznego obywateli nikogo nie powinno dziwić, że władze podejmują tego typu przedsięwzięcia. Zdaniem Jerzego Bartkowskiego (2011, s. 30):

[...] tradycja Pierwszej Rzeczypospolitej pokazuje, że szeroka partycypacja stwarza silne poczucie identyfikacji jednostki i zbiorowości. Ma to dwukierunkowe oddziaływanie i prowadzi do rozszerzonej odpowiedzialności za zbiorowość. Skuteczność instytucji partycypacyjnych zależy od kultury politycznej, szczególnie od wytworzenia się społeczeństwa obywatelskiego. Jeśli ono istnieje, instytucje partycypacyjne działają efektywnie, jego brak może jednak spowodować, że instytucje te stają się narzędziami utrudniającymi zbiorowe działanie.

Do zasadniczych, niewątpliwie pozytywnych efektów wdrażania założeń partycypacji można zaliczyć skuteczniejsze niwelowanie problemów społecznych, zapobieganie wystąpieniu konfliktów w społeczeństwie, a zwłaszcza wyższy wskaźnik akceptacji dla instytucji władzy. Idea ta pomaga diagnozować nastroje społeczne i jest formą konsultowania rozważanych decyzji przed ich ostatecznym podjęciem (Matczak, 2011), a także zmniejsza ryzyko powszechnego niezadowolenia płynące z ich przyjęcia przez władze. Według Fundacji Demokracji Lokalnej za główne korzyści partycypacji można uznać jej następujące konsekwencje:

- 1) Mieszkańcy znają i rozumieją intencje władz lokalnych, dzięki czemu występuje legitymizacja władzy.
- 2) Następuje lepsze zdiagnozowanie potrzeb lokalnych.
- 3) Występuje żywe reagowanie na pojawiające się problemy społeczności, czyli sprawna komunikacja.
- 4) Mieszkańcy angażują się zarówno w proces wymyślenia rozwiązania/strategii, jak i są też częścią danego rozwiązania problemu.
- 5) Zwiększa się zaufanie do władz lokalnych poprzez efektywną komunikację.

6) Wykorzystuje się realne i potencjalne zasoby lokalne do rozwiązywania problemów – szerokie korzystanie z różnorodnych kompetencji, umiejętności ludzi i instytucji.

7) Mieszkańcy nie są biernym odbiorcą usług, a stają się aktywnym podmiotem zmiany.

8) Tworzy się kultura dialogu i kreatywności.

9) Zapobiega się potencjalnym konfliktom w przyszłości szczególnie w sprawach drażliwych (Kwiatkowski, 2003, s. 6).

Wysoki poziom uczestnictwa obywateli w życiu politycznym, przejawiający się udziałem w wyborach do parlamentu, wyborach prezydenckich czy też wyborach samorządowych, jest powszechnie uważany za wskaźnik demokracji. Niemalże w każdej z teorii tego ustroju, w tym w koncepcji komunitarystycznej i liberalnej, pojawia się przekonanie, że aktywna postawa obywatelska stanowi zasadniczy warunek istnienia społeczeństwa obywatelskiego jako fundamentu demokracji. „Demokracja daje formalnoprawne podstawy funkcjonowania jednostek w ramach społeczeństwa obywatelskiego. Te podstawy stanowią warunki zewnętrzne określające stopień i jakość społecznej aktywności obywateli” (Klamut, 2013, s. 190). Wzrost znaczenia teorii wspólnoty, podmiotowości czy partycypacji, popartych badaniami o charakterze pragmatycznym, jest widocznym efektem dostrzeżenia pozytywnych funkcji, jakie dla kondycji demokracji i jakości życia publicznego pełni zaangażowanie się obywateli w obszar polityki. Partycypacja ma przy tym znaczenie instrumentalne, ponieważ prowadzi do wzbogacania się społeczności całego narodu.

Problematyka zaangażowania obywatelskiego nabiera także szczególnego wymiaru w kontekście roli, jaką aktorzy społeczni (rozumiani jako liderzy społeczni, politycy, a także wszyscy ci, którzy są aktywni w wymiarze politycznym i społecznym) mogą odgrywać zarówno na płaszczyźnie narodowej, jak też międzynarodowej. Jak twierdzi Arleta Terpiłowska-Dworczak (2015, s. 103), „partycypacja obywatelska stanowi jeden z elementów wzbogacających mechanizmy demokracji wypracowane na płaszczyźnie unijnej”. Polacy mają zatem możliwość tworzenia i modernizowania Unii Europejskiej dzięki udziałowi w ponadnarodowej aktywności obywatelskiej.

Zwiększenie partycypacji obywatelskiej nie może jednak być realizowane bez monitorowania aktualnego poziomu aktywności. Instytucje publiczne i badawcze ośrodki naukowe analizują jej poszczególne elementy, skupiając się przede wszystkim na poziomie uczestnictwa wyborczego i kondycji społeczeństwa obywatelskiego. Tematyka niniejszej książki wpisuje się w ten nurt badawczy. Celem pracy jest bowiem określenie poziomu, struktury i uwarunkowań partycypacji obywatelskiej zarówno w obszarach aktywności politycznej, jak i społecznej. W analizie uwzględniono dodatkowo kwestie dotyczące stosunku obywateli do

dóbr publicznych i ich zainteresowania kwestiami społecznymi. Takie ujęcie aktywności obywatelskiej⁵ ma pogłębić wiedzę na temat omawianego zjawiska.

W niniejszej publikacji podjęto także próbę określenia uwarunkowań partycypacji. Uwzględniono cechy demograficzne badanej populacji, czyli wiek, płeć, wykształcenie i kategorię społeczno-zawodową. Aktywność obywatelska została też rozpatrzona w powiązaniu z religijnością, deklarowanym poziomem zaufania (do pozostałych członków społeczeństwa oraz instytucji państwowych) i poczuciem podmiotowości (rozumianym jako możliwość kontrolowania otaczającej jednostkę rzeczywistości i wpływania na nią). Ponadto spróbowano zdiagnozować model aktywności obywatelskiej dominujący wśród mieszkańców Łodzi i Iwanowa. W tym celu skupiono się na dwóch najpopularniejszych współcześnie w literaturze przedmiotu modelach obywatelskości – liberalnym i komunitarnym.

Aby wzbogacić analizę, dokonano porównania Łodzi z innym, zagranicznym miastem o podobnej sytuacji społeczno-gospodarczej, a mianowicie Iwanowem, którego wybór nie był przypadkowy. Obydwa ośrodki jeszcze nie tak dawno stanowiły dla swoich państw główne centra przemysłu lekkiego. Kryzys i upadek włókiennictwa spowodował niepowetowane straty w kondycji tych miast. Dawne *prosperitum* zastąpiło bezrobocie, wykluczenie społeczne i bieda. Od 1992 roku Iwanowo jest miastem partnerskim Łodzi.

Niniejszą książkę podzielono na część teoretyczną i empiryczną. Materiał badawczy pochodzi z badań surveyowych, przeprowadzonych w ramach projektu badawczego „Odrodzenie postprzemysłowych miast peryferyjnych”, a realizowanego ze środków finansowych Narodowego Centrum Nauki (UMO-2011/01/B/HS6/02538).

W pierwszym rozdziale pracy przedstawiono podstawowe zagadnienia dotyczące teorii obywatelstwa w literaturze przedmiotu. W skrócie poruszono kwestie definicyjne pojęcia aktywności obywatelskiej. Zwrócono uwagę na rozróżnienie między pojawiającymi się w literaturze, często zamiennymi pojęciami takimi jak: zaangażowanie, partycypacja, aktywność obywatelska. Następnie zaprezentowano filozoficzne podwaliny zagadnienia „obywatelstwa”. Kwestia ta staje się istotna przy uwzględnieniu wpływu starożytnej myśli filozoficznej na koncepcję człowieka, genezę państwa czy też definiowanie pojęcia obywatela we współczesnym świecie. Zarówno liberalny, jak też komunitarny model obywatelstwa bazuje w dużej mierze na dziełach klasyków filozoficznych, co z kolei zostało potwierdzone w drugim rozdziale niniejszej książki. To w nim wyróżniono podobieństwa i różnice między dominującymi w literaturze przedmiotu modelami badanego zjawiska.

⁵ W dalszej części pracy (rozdział pierwszy) wyjaśnione zostało zastosowane w tytule rozprawy pojęcie aktywności obywatelskiej jako bardziej adekwatne niż partycypacja obywatelska.

Metodologiczne założenia książki ujęto w rozdziale trzecim. Opisano w nim pytania badawcze, hipotezy badawcze i wskaźniki. Dodatkowo scharakteryzowano próbę badawczą i teren badań.

Na empiryczną część książki składają się rozdziały od czwartego do siódmego. W każdym z nich określono ogólny poziom analizowanego elementu aktywności obywatelskiej oraz opisano jej uwarunkowania. Analiza obejmuje okres po transformacji ustrojowej w Polsce i Federacji Rosyjskiej. Jej podstawę stanowią dane statystyczne pochodzące m.in. z Centrum Badań Opinii Społecznej (CBOS), Głównego Urzędu Statystycznego (GUS), Państwowej Komisji Wyborczej, Diagnozy Społecznej, Centrum Lewada, Amerykańskiej Agencji Rozwoju Międzynarodowego (United States Agency for International Development; USAID). Próbie ukazania aktywności obywatelskiej mieszkańców Łodzi i Iwanowa towarzyszy refleksja nad czynnikami, które sprzyjają zaangażowaniu. Z tego powodu uwzględniono cechy społeczno-ekonomiczne obywateli, a także poziom zaufania do instytucji i innych osób oraz poczucie sprawstwa.

Rozdział czwarty koncentruje się na zagadnieniu partycypacji rozumianej jako uczestnictwo w polityce. Przejawia się ono oddaniem głosu w wyborach do parlamentu, wyborach prezydenckich, szeroko pojmowanym wsparciem kampanii politycznej oraz partii politycznej.

Z kolei aktywność społeczna stanowi temat rozdziału piątego, w którym zaprezentowano dane dotyczące udziału w organizacjach pozarządowych, a także niesformalizowanego zaangażowania obywatelskiego na rzecz społeczności lokalnej.

W rozdziale szóstym zaś przedstawiono dwa podstawowe zagadnienia dotyczące percepcji obowiązków obywatela wobec społeczeństwa. Skupiono się na zainteresowaniu kwestiami społecznymi oraz na poziomie troski mieszkańców miast o dobra publiczne.

Najważniejszą częścią książki jest rozdział siódmy. Zweryfikowano w nim hipotezy dotyczące poziomu zaangażowania obywatelskiego, dominującego modelu obywatelstwa w Łodzi i Iwanowie oraz czynników je warunkujących.

Celem książki jest przedstawienie informacji na temat działalności obywatelskiej mieszkańców dwóch postprzemysłowych miast – Łodzi i Iwanowa. Dodatkowo niniejsza publikacja stanowi próbę opisu wyłaniających się na ich przykładzie generalnych prawidłowości i tendencji dotyczących podejmowania aktywności obywatelskiej.

Prezentowana książka jest skróconą wersją rozprawy doktorskiej. W tym miejscu chciałabym wyrazić szczególną wdzięczność osobom, których rady, życzliwość i pomoc były bardzo cennym wsparciem w trakcie pracy nad dysertacją.

W szczególny sposób pragnę złożyć serdeczne podziękowania prof. dr. hab. Pawłowi Staroście za obdarzenie zaufaniem przy pisaniu pracy. Przekazywane wskazówki wielokrotnie pozwoliły mi dogłębniej zrozumieć poruszany temat. Składałam gorące podziękowania także promotorowi pomocniczemu dr Monice Mularskiej-Kucharek za poświęcony czas oraz cenne rady związane z niniejszą pracą, dzielenie się swoim doświadczeniem, a także za wsparcie i wyrozumiałość. Jestem też wdzięczna za cenne uwagi i wszelką życzliwość recenzentów – prof. dr. hab. Piotra Kryczki i dr. hab. Wojciecha Misztala profesora nadzwyczajnego.

Szczególną wdzięczność kieruję do tych, którzy do końca wspierali mnie w uzyskaniu stopnia doktora – najbliższej rodzinie i przyjaciółom za wiarę i wsparcie w dążeniu do celu.

Społeczeństwo obywatelskie tworzą ludzie, którzy chcą uczynić świat wokół siebie lepszym, nie oczekując nic w zamian. Dlatego dziękuję tym, którzy ukształtowali mnie nie tylko naukowo, rozbudzając moją wrażliwość socjologiczną, i tym, którzy pokazali mi społeczny świat aktywności. Dotyczy to środowiska naukowego KUL, UŁ, ale także organizacji pozarządowych, w których miałam możliwość zdobywać doświadczenie społecznikowskie.

ROZDZIAŁ I

PROBLEMATYKA OBYWATELSTWA

1.1. Wstęp

W demokratycznym państwie obywatel jest podstawowym podmiotem. Bez jego aktywności w sferze publicznej nie powstanie nigdy dobrze funkcjonujące społeczeństwo obywatelskie¹. Jak pisze Anna Śliz:

[...] społeczeństwo obywatelskie potrzebuje demokracji w równym stopniu, jak demokracja potrzebuje społeczeństwa obywatelskiego [...]. Spoiwem społeczeństwa i demokracji jest obywatel, istota myśląca, czująca, mająca swoje wartości, normy, przyzwyczajenia i interesy [...]. Obywatelskość to postawa wynikająca z norm i wartości społecznych, podzielanych przez obywateli danego państwa, oraz cnoty obywatelskie jako pozytywne cechy zachowań obywateli wobec siebie (2004, s. 8–11).

Takie rozumienie funkcji, jaką pełni każdy obywatel, uzasadnia prowadzenie badań na temat aktywności obywatelskiej.

W niniejszym rozdziale przedstawione zostaną podstawowe zagadnienia dotyczące teorii obywatelstwa. W początkowej części wyjaśniono kwestie definicyjne głównego tematu książki. Istnieje bowiem kilka zbliżonych pojęć, które mają podkreślać wagę aktywności obywateli w demokratycznych państwach, a są to: partycypacja, aktywność, zaangażowanie.

Z kolei w dalszych partiach rozdziału omówiono wzory obywatelstwa w ujęciu filozofii społecznej. Zagadnienie to uporządkowano według chronologii, zaczynając od starożytnej myśli filozoficznej, poprzez filozofię średniowieczną, a kończąc na koncepcjach nowożytnych. Należy zaznaczyć, że autorzy omawiani w literaturze przedmiotu – Platon i Arystoteles – traktowani są jako wrogowie demokracji i zwolennicy wybiórczego dostępu do władzy, co zauważył między innymi Karl R. Popper w dziele *Spółeczeństwo otwarte i jego wrogowie* (2010). Niemniej ich wpływ na koncepcję człowieka, genezę państwa czy też definiowanie

¹ Społeczeństwo obywatelskie to bardzo szerokie zagadnienie będące tematem wielu książek w literaturze przedmiotu. Ze względu na główny temat poniższej pracy jej Autorka w rozdziale metodologicznym zoperacjonalizuje pojęcia kluczowe dla książki.

pojęcia „obywatel” we współczesnym świecie jest znaczący i niezbędny dla omówienia niniejszego zagadnienia.

W ostatniej części rozdziału scharakteryzowano pierwsze teorie obywatelstwa na gruncie socjologii z punktu widzenia głównych kierunków badań oraz ich prekursorów. Skrótowe omówienie tych zagadnień ma jedynie zasygnalizować różnorodność wzorców obywatelstwa i z tego względu Autorka niniejszej pracy nie rości sobie prawa do wyczerpania problemów związanych z tym tematem.

1.2. Partycypacja a aktywność obywatelska – kwestie definicyjne

W literaturze przedmiotu istnieje kilka terminów na określenie udziału obywateli w życiu publicznym. Są one znaczeniowo nieco odmienne, całkowicie różne lub synonimiczne. Stosuje się zatem następujące pojęcia: zaangażowanie, uczestnictwo, partycypacja i aktywność obywatelska. Co więcej, do terminu partycypacja często dodawane są przymiotniki takie jak: społeczna, obywatelska, publiczna, wertykalna, horyzontalna, indywidualna, wspólnotowa. Jak sugeruje Paweł Poławski:

[...] niewykluczone także, że są i pozostaną one nieostre, ponieważ pełnią głównie funkcję *uwrażliwiającą*, mają raczej porządkować myślenie o kwestiach uznawanych za ważne i wskazywać kierunek dociekań niż pomagać w jakichkolwiek empirycznych rozstrzygnięciach. Na przykład użycie pojęcia *uczestnictwo*, na którym – pisał niemal dwie dekady temu Giovanni Sartori – budowane są *status i nowatorstwo* teorii demokracji partycypacyjnej, pomaga koncentrować uwagę na słusznych postulatach oddolnego, dobrowolnego, samoistnego aktywizmu i świadomego zaangażowania obywateli w sprawy publiczne (2014, s. 27).

Pomimo powyżej uwagi podjęto się uporządkowania zakresu pojęciowego poszczególnych terminów. Kluczowe dla ich właściwego odczytania jest założenie, że uczestnictwo obywateli w zarządzaniu państwem nie musi się kończyć na udziale w wyborach. Próbując uogólnić różne rozumienia partycypacji, można powiedzieć, że pojęcie to obejmuje działania i sposoby uczestnictwa obywateli w definiowaniu i rozwiązywaniu własnych problemów lub tych należących do społeczności lokalnych. Należy tu odróżnić pewne działania polityczne ludzi, którzy sprzeciwiają się legalnej władzy demokratycznej i nie uznają istnienia innych funkcjonujących legalnie organizacji, przez co ich decyzje stanowią zagrożenie dla stabilności całego systemu.

Najbardziej popularna z wyżej wymienionych pojęć jest partycypacja. W najszerszym znaczeniu rozumie się ją jako bezpośrednie uczestnictwo obywateli (w mniejszym lub większym stopniu) w życiu społecznym, publicznym i politycznym (Maźnica, 2013). Jest ona określana przymiotnikiem społeczna,

a niekiedy nazywana także wspólnotową bądź horyzontalną. Często łączy się ją z samoorganizowaniem się członków danej społeczności w celu wspólnego decydowania i wdrażania rozwiązań określonych problemów (Kwiatkowski, 2003). Jest ona dodatkowo związana z formowaniem lokalnych grup obywatelskich, organizacjami pozarządowymi i dobrowolnymi działaniami wolontariuszy. Jak zauważył Waldemar Siemiński:

Udział obywateli (partycypacja społeczna) w podejmowaniu decyzji przez władze publiczne jest zagadnieniem stosunkowo nowym. Śledząc narastające zainteresowanie partycypacją społeczną, można odnieść wrażenie, że jest ona ujmowana albo zbyt szeroko, albo zbyt wąsko. Zbyt szerokie ujęcia partycypacji społecznej polegają na utożsamianiu jej z demokracją w ogóle. Zbyt wąskie pojmowanie partycypacji społecznej sprowadza ją do poszczególnych form brania udziału w życiu społeczeństwa demokratycznego, np. do wyborów, do konsultacji społecznych lub do referendów itp. (2007, s. 37).

Z powyższych słów wynika, że partycypacja często bywa utożsamiana ze społeczeństwem obywatelskim.

Sformułowanie „partycypacja obywatelska” (z ang. *participation*) jest także objaśniane jako „uczestnictwo obywatelskie”. Tłumacząc dosłownie to określenie, zauważymy, że obejmuje ono udział mieszkańców w życiu publicznym i zainteresowanie tą sferą. Partycypację często nazywa się też wertykalną, podkreślając związek między władzą a obywatelami. Warto zauważyć, że:

Partycypacja publiczna to uczestnictwo obywateli w procesach zarządzania publicznego – zbiór metod i mechanizmów, które różnią się zakresem wpływu mieszkańców na podejmowane decyzje zależnie od gotowości władz publicznych do uznania roli mieszkańców jako współrządzających. Partycypacja publiczna ma charakter stopniowalny (od informowania mieszkańców aż do powierzania im samodzielnego przygotowania pewnych rozwiązań, które później znajdą się w uchwałach i będą przyjęte do realizacji), a korzystanie przez władze lokalne z określonych form wskazuje, czy mieszkańcy są przez te władze traktowani jako istotny partner we współrządzeniu, czy też jedynie uznawani za biernych odbiorców podejmowanych przez nie decyzji (Instytut Spraw Publicznych, 2014, s. 9).

W powyższych spostrzeżeniach podkreślono rolę obywateli w życiu publicznym. Ich aktywna postawa jest preferowana przez władze świadome pozytywnego wpływu takiego zaangażowania na lokalny rozwój społeczności. Bardziej obrazowo pojęcie to definiuje Sherry R. Arnstein, podkreślając konieczność redystrybucji władzy. Według autorki:

[...] partycypacja obywatelska to synonim władzy obywatelskiej. To redystrybucja władzy, która pozwoli na włączenie ludzi obecnie wykluczonych z procesów

politycznych i gospodarczych. To strategia, dzięki której wykluczeni będą mogli decydować o sposobach podziału informacji, o celach politycznych, o alokacji zasobów, działaniu programów społecznych czy kulturalnych. Krótko mówiąc, chodzi o społeczną reformę, która pozwoli wykluczonym na udział w zyskach społeczeństwa dobrobytu (2012, s. 13).

Partycypacja publiczna okazuje się zatem bliska partycypacji politycznej lub – mówiąc inaczej – społeczeństwu politycznemu, choć nie są to w pełni pojęcia tożsame. Przykładowo nieposłuszeństwo obywatelskie często jest usuwane z zakresu partycypacji politycznej. Tomasz Kaźmierczak (2011) sugeruje, że „w polskiej literaturze pojęcie partycypacja publiczna (raczej) nie występuje, zamiast niego używa się między innymi terminu partycypacja obywatelska (na przykład Andrzej K. Piasecki) albo partycypacja społeczna (Jan Jakub Wygnański i Dagmir Długosz)”. Zgodnie z dokumentem Krajowej Polityki Miejskiej „partycypacja publiczna pozwala obywatelom na realne branie udziału w procesach decyzyjnych. Jej fundamentalną zasadą powinno być budowanie obopólnego poczucia odpowiedzialności za dobro wspólne, dzięki czemu pojawia się możliwość spojrzenia na zarządzanie miastem z perspektyw szerszej niż tylko przez pryzmat indywidualnych interesów” (Ministerstwo Infrastruktury i Rozwoju, 2015, s. 33).

Z kolei partycypacją obligatoryjną nazywane są te formy aktywności obywateli, które prawo uznaje za przymusowe. Dotyczy to na przykład obowiązkowego płacenia podatków czy bycia ławnikiem sądowym. Działania te „Stanowią [...] wsparcie władz publicznych, niezbędne dla wypełniania przez nie ich statutowych funkcji i zadań” (*Decydujmy razem*, b.d.).

Występuje także określenie partycypacji indywidualnej, która „obejmuje codzienne wybory i działania podejmowane przez jednostkę i wyrażające jej oczekiwania co do charakteru i rodzaju społeczeństwa, w którym chce żyć. Ten typ partycypacji egzemplifikuje między innymi stosowanie zasad społecznie odpowiedzialnej konsumpcji, finansowe wspieranie działań dobroczynnych czy uczestnictwo w ruchach społecznych” (Kaźmierczak, 2011, s. 84).

Pojęcie „partycypacji”, które często łączone jest z określonymi przymiotnikami, uwzględnia przede wszystkim dwa działania – współdecydowanie i współdziałanie obywateli z władzami. Z tego względu termin ten jest bardziej odpowiedni do opisywania aktywności obywatelskiej w społecznościach lokalnych:

Wszystkie określenia [dialog obywatelski, aktywność obywatelska, inicjatywa lokalna, partycypacja społeczna – przypis A.B., A.J.], o których rozmawiamy, zakładają apolityczność. Mówimy obywatelski w opozycji do działania politycznego, zakładając, że interes jest wspólny, najczęściej lokalny i że w ramach tej aktywności obywatelskiej, dialogu obywatelskiego możliwa jest współpraca ludzi o różnych poglądach politycznych i społecznych, ponieważ spotykają się w celu załatwienia konkretnych spraw dla społeczności i w związku z tym to, co mają do załatwienia, jest ważniejsze od poglądów, które mają na co dzień (Juros i Biały, 2013, s. 10).

W szeroko rozumianym życiu społecznym partycypację od dawna uważa się za nieodłączny element demokracji, który zasługuje na szczególną uwagę. W tym aksjologicznym ujęciu jest ona równie pozytywnie wartościowana jak inne cnoty demokracji, na przykład: pomocniczość, samorządność czy przedstawicielstwo. Rozumie się ją przy tym głównie jako środek kontroli władzy (wpływania na nią, powoływania jej, odciążania z nadmiaru obowiązków). Warto zauważyć, że:

Pytanie o to, ile partycypacji w demokracji, wciąż jest dla wielu otwarte, lista *za* i *przeciw* jest długa, kilka kluczowych dylematów nadal nie zostało rozwiązanych, choć z punktu widzenia teorii obywatelskości sprawa wydaje się jasna. Partycypacja to jeden z trzech podstawowych elementów obywatelskości. Pierwszy to indywidualne prawa – zarówno przypisane jednostce jako istocie ludzkiej, jak i nabywane w toku podejmowania przez nią kolejnych ról w życiu gospodarczym, politycznym i społecznym. Drugi to przynależność do wspólnoty narodowej, która kształtuje wspólną świadomość obywatelską i lojalność wobec państwa i współobywateli, będąc źródłem wzajemności i solidarności w życiu publicznym i gospodarczym. Trzeci – właśnie partycypacja – to prawo i rzeczywista możliwość pełnego i równego uczestniczenia w gospodarce i procesach sprawowania władzy państwowej (Każmierczak, 2011, s. 94).

Analizowanie kondycji demokracji w jakimkolwiek kraju nie może mieć zatem miejsca bez określenia poziomu czy przejawów partycypacji.

Kolejnym pojęciem, o którym należy wspomnieć, jest zaangażowanie obywatelskie. Dotyczy ono aktywności pomiędzy trzema sferami: państwową, wolnego rynku i życia prywatnego. Przejawia się w różnych formach, takich jak:

[...] udział w rozwoju miast i wsi, zaangażowanie w lokalne inicjatywy obywatelskie i inne formy uczestnictwa, udział w życiu politycznym poprzez członkostwo i bezinteresowne działanie w partiach politycznych, udział w wyborach, członkostwo i dobrowolny udział w stowarzyszeniach kościelnych, sportowych, kulturalnych, w różnego rodzaju zrzeszeniach, niesformalizowany udział w działalności wspólnot, wolontariat w różnych instytucjach, udział w formach aktywności publicznej (skargi, petycje, manifestacje, protesty, strajki), klasyczne i nowe formy samopomocy społecznej, darowizny pieniężne osób prywatnych i firm (przekazanie 1% podatku na rzecz organizacji pożytku publicznego, wpłacanie pieniędzy na inne cele społeczne) (Gierszewski, 2015, s. 47).

Zaangażowanie obywatelskie można więc najkrócej zdefiniować jako dobrowolny i nieodpłatny udział w zbiorowych działaniach na rzecz dobra wspólnego.

Najszerzy zakres pojęciowy omawianych tu synonimicznych pojęć dotyczy aktywności. Zawiera ona wiele obszarów działalności ludzkiej. „W psychologii [aktywność to – A.M.] indywidulana właściwość jednostki, polegająca na większej niż u innych osób intensywności bądź częstotliwości podejmowanych

działań” (*Słownik encyklopedyczny*, 1999, s. 21). Kojarzy się głównie z działaniem, zaangażowaniem, „byciem w ruchu”. W porównaniu z popularnością pojęcia „partycypacji” określenie „aktywność obywatelska” to termin często marginalizowany i mylony z tym pierwszym. Dochodzi także do celowego mieszania zakresów tych dwóch pojęć, na co zwraca uwagę na przykład Dorota Wiszejko-Wierzbicka (2010, s. 21). Według niej „aktywność (partycypacja) społeczna i obywatelska oznacza uczestnictwo w życiu własnej społeczności lokalnej oraz uczestniczenie w wydarzeniach społecznych i politycznych (np. wybory), jest to czynny udział w działalności organizacji, stowarzyszeń charytatywnych oraz organizacji sportowych, religijnych, politycznych”.

Pojęcie aktywności obywatelskiej zyskuje na znaczeniu zwłaszcza w ciągu ostatnich lat. Często posługują się nim badacze CBOS czy Stowarzyszenia Klon-Jawor, poruszając w swoich raportach czy debatach publicznych kwestie aktywności w organizacjach pozarządowych². Jak tłumaczy Piotr Gliński i Hanna Palska (1997, s. 365):

[...] społeczna aktywność obywatelska polega na wspólnej i świadomej artykulacji, realizacji i obronie interesów (potrzeb, aspiracji) jakiejś grupy społecznej przez jej członków. Szczególnie istotny w powyższej definicji jest [...] aspekt świadomości wspólnego działania. *Uświadamiona wspólnotowość* nadaje bowiem społeczny charakter działaniom jednostek. Zakres *obywatelskości* działań społecznych wynika z kolei z istoty pojęcia społeczeństwa obywatelskiego.

Definicja ta podkreśla fakt świadomego udziału obywateli w życiu społecznym. Uczestnictwo to powinno być aktywne, intencjonalne, celowe i kompetentne. Aktywnością obywatelską określa się jedną z cnót obywatelskich cechujących prawego obywatela w demokratycznym kraju. Objawia się ona poprzez: czynny udział w wyborach, korzystanie z biernego prawa wyborczego, działalność w związkach zawodowych, uczestnictwo w związkach wyznaniowych, działalność w fundacjach, dziennikarstwo obywatelskie, działalność w stowarzyszeniach, zainteresowanie sprawami lokalnymi (Gliński i Palska, 1997).

Często w badaniach naukowych aktywność obywatelską utożsamia się z działalnością w trzecim sektorze, o czym świadczy poniższy fragment:

Aktywność obywatelska przedstawiana jest jako podejmowanie aktywności społecznej na rzecz współobywateli, a więc jako działanie na rzecz szeroko rozumianego

² Przykładem są np. zebrane materiały na Forum Debaty Publicznej „Społeczeństwo obywatelskie – kapitał społeczny” z 24 marca 2011 roku pod nazwą „Aktywność obywatelska – szanse i bariery” firmowane nazwiskami Doradców Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej – Tadeusza Mazowieckiego i Henryka Wujca (Forum Debaty Publicznej „Społeczeństwo obywatelskie – kapitał społeczny” 2011).